

MICHEL FOUCAULT ALS TAALFILOSOOF

Machiel Karskens

Prof. dr. Machiel Karskens is, inmiddels emeritus, hoogleraar in de sociale en politieke wijsbegeerte aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij doet onderzoek naar vreemdelingsbegrippen, macht en slavernij, geweld, civil society en waarheidspreken. Michel Foucault is zijn favoriete auteur. Recentelijk publiceerde hij Foucault (2012) in de serie 'Profielen' van Boom/Lemniscaat. De Filosoof vroeg hem om de positie van Foucault in de taal filosofie te verhelderen.

Heeft het zin om Michel Foucault een taal filosoof te noemen?

Al twijfelend zal ik betogen (1) nee; (2) ja misschien toch wel; (3) maar niet op de manier van de logisch, analytische taal filosofie; (4) ja misschien juist wel, want hij is dé filosoof van het waarheidspreken.

1. Foucault beoefent een soort wetenschapsgeschiedenis, die bekend is geworden als archeologie van het weten, en later als genealogie van de macht en van het menselijke individu. Meer neutraal geformuleerd gaat het om 'geschiedenis van denksystemen' (dit was de titel van zijn leeropdracht). Hij presenteert zichzelf als (wetenschaps)historicus en noemt zich zelden filosoof. In de titels van bijna al zijn boeken staan termen als geschiedenis, archeologie of geboorte (*naissance*), zoals *De geschiedenis van de waanzin* (1963) *De woorden en de dingen. Een archeologie van de menswetenschappen* (1966), *Discipline, toezicht, straf. De geboorte van de gevangenis* (1975) en de driedelige *Geschiedenis van de seksualiteit* (1975, 1984). Al die boeken gaan over het ontstaan van nieuwe/andere vormen van weten en ervaren, van taal of spreken, van macht en leven. Hij volgt een vast historisch stramien van opeenvolgende maar grondig verschillende periodes – eerst heet zo'n grondig verschil een discontinuïteit, maar al vlug wordt het een breuk of kanteling en later een transformatie. De periodes zijn: de Renaissance, de Klassieke Tijd (1650-1750) en de Moderne Tijd (na 1800). Het gaat Foucault speciaal om wat er gebeurt in de overgangperiode (1750-1850) van Klassiek naar Modern. (In de laatste 2 delen van *De geschiedenis van de seksualiteit*, en in de voorafgaande colleges (1980-1984) is die periodisering verschoven naar de Oudheid: De Griekse Tijd, het Hellenisme en het vroege Christendom).

Zo bekeken is er niets taal filosofisch te vinden in Foucaults werken. Hetzelfde lijkt ook te gelden voor zijn filosofische standpunten: zijn waarheids- en rationaliteitsrelativisme, de verwerping van het filosofische subject of zelfbewustzijn, zijn genealogie van de macht, en zijn stoïsch ethische theorie van zorg voor zichzelf en vrijmoedig waarheidspreken.

2. Toch heeft Foucault zich intensief beziggehouden met wat in de taalkunde pragmatiek heet. Zijn inaugurale rede *L'ordre du discours* (1970)¹ is niet historisch, maar heeft tot

onderwerp een pragmatisch taal filosofisch begrip: het *discours*. Dat vloeit voort uit de taal filosofische wending die hij al in *De woorden en de dingen* (1966) voltrekt. Hij bespreekt en analyseert daar de (mens)wetenschappen, het weten (*savoir*), wetenschappelijke en alledaagse kennis (*connaissances*) en denkbeelden (*pensées*) consequent als discourses.

Bovendien heeft hij daar betoogd dat de

“Zo bekeken is er niets taal filosofisch te vinden in Foucaults werken.”

verschillende structuren of rationaliteiten (*épistèmès*) van weten, kennen, denken en ervaren gemodelleerd zijn naar de verschillende modellen van de taalkunde, respectievelijk in de Klassieke Tijd de rationalistische algemene grammatica (*Grammaire Générale* van Port-Royal) met haar nadruk op de substantieven (de woorden) en de propositionele, logisch-grammaticale verbanden daartussen, en in de Moderne Tijd de historische en vergelijkende taalkunde (klank- en betekenisverschuivingen en functionele analyse).

Op deze wijze geeft Foucault mede vorm aan de taal filosofische wending (*linguistic turn*) binnen de 20^e-eeuwse filosofie, die alle menselijke denkactiviteiten opvat als taalactiviteiten. Simpel gezegd: 'denken is spreken'. Deze wending heeft hij met de Franse slag gemaakt, aansluitend bij de in de zestiger jaren van de 20^e eeuw in Frankrijk heersende mode om alles en nog wat te analyseren met behulp van de structuralistische taaltheorie van De Saussure, bij wie taal een strikt geregeld, kunstmatig, formeel systeem is van klankverhoudingen, woordcombinaties (grammatica), betekenisverhoudingen (semantiek) en tekengebruik (pragmatiek of semiologie). Zo'n taalsysteem is gegeven als algemeen heersende orde én als een materieel lexicon van alle mogelijke woorden en uitdrukkingen voor iedereen die spreekt. Maar het is niet aangeboren, iedereen moet taal leren spreken of in het jargon van de Franse filosofie van die tijd: 'zich invoegen in de orde van de taal', in Foucaults geval: zich invoegen in 'de orde van het discours'.

Via deze wending kan Foucault zijn rationaliteitskritiek en waarheidsrelativisme verantwoorden.

In plaats van de Rede als een ahistorisch, algemeen logisch systeem van *a priori* denkvormen en absolute waarheden, gaat het hem om in de historische tijd gegeven denksystemen met elk hun eigen *historische a priori's*. Hij beroept zich daarvoor op de historische taalkunde via de volgende (analogie?) redenering: net zoals er veel van elkaar verschillende talen bestaan, in de loop van de geschiedenis steeds andere talen zijn gesproken en de nu levende talen zich uit voorafgaande hebben ontwikkeld, zo bestaan en werken er ook verschillende kennissystemen, rationaliteiten, machtsmechanismen en leefwerelden, die zich uit

“Iedereen moet taal leren spreken, of in Foucaults geval: zich invoegen in ‘de orde van het discours’.”

voorafgaande ontwikkeld hebben via allerlei transformaties en verschuivingen.

3. Is Foucault door deze *linguistic turn* nu een taalfilosoof geworden? Ik denk van niet, hij is en blijft een historicus die gebruikmaakt van pragmatische discoursanalyse om verschuivingen, breuken en transformaties van denk- en handelingssystemen bloot te leggen. Dit blijkt uit zijn geschiedtheoretische studie *L'archéologie du savoir* (1969), geschreven als reactie op de kritieken op *De woorden en de dingen*.

In archeologische geschiedenis, zo betoogt hij daar, gaat het niet zoals in de ideeëngeschiedenis over echte of ware feiten, gebeurtenissen, denkbeelden en hun voortgang (*progress*), maar om het volgens de regels van de pragmatiek analyseren of reconstrueren van in documenten aangetroffen gezegde dingen (*choses dites*) als uitingen (*énoncés*), dat wil zeggen als functionele elementaire deeltjes van een discours. Uitingen zijn, net zoals de taal waarin ze geschreven of gezegd zijn, georganiseerd in een min of meer streng geregelde discursieve formatie of discursieve praktijk. Zij functioneren daarbinnen als gestolde of gematerialiseerde taal-gebeurtenissen. Concreet zijn ze aanwezig in documenten, die als in elkaar geschoven stukjes discursieve of spreekpraktijk kunnen worden opgevat. Een *discursieve formatie* heeft net zoals een geologische formatie zijn eigen vorm, regelmatigheid en samenstelling, dat is zijn eigen rationaliteit. Maar zo'n formatie is nooit een afgeronde opzichzelfstaande, systematisch logische of semantische totaliteit. Formaties zijn er, net zoals de talen, altijd in meervoud, ze zijn steeds in beweging, botsen op elkaar, schuiven over elkaar, kantelen en kiepen, breken deels af en versmelten weer met andere brokstukken. Dat zie je letterlijk gebeuren in de documenten en in het hergebruik van uitingen (*énoncés*) daarin. Archeologie in de betekenis van het blootleggen van fundamenten van een bouwwerk wordt hier een soort geologie, die de breuken en verschuivingen in de verschillende lagen van het spreken blootlegt.

Een voorbeeld (uit Foucaults latere werken): de bekentenis (*confessio*) als talige activiteit is een heel specifieke uitingenvorm (enonciatieve functie) binnen het waarheidspreken discours, die de plaats en rol van de spreker of het subject (als dader), het referentiële veld (misdaden) en het geassocieerde discursieve domein (de juridische

ondervraging) specificceert. In het geassocieerde domein van het Christelijke geloof-discours transformeert deze functie tot belijdenis door een geloofssubject van de waarheid van zichzelf (als zondaar), en in het seksualiteitsdiscours wordt de bekentenis het publiek openbaren (uit de kast komen) door het geseksueerde subject van zijn of haar eigenlijke identiteit.

4. Is bovenstaande historische discoursanalyse nu een voorbeeld van taalfilosofie? Het gaat hier om historiserende analyses van talige praktijken en dat lijkt weinig van doen te hebben met pragmatisch taalfilosofische zaken als presuppositionele logica, *discourse semantics* of Grice-implicaturen.

Toch is mijn vermetele vermoeden dat Foucault misschien wel het hart van de taalanalyse raakt, omdat het bij hem, niet alleen in dit voorbeeld, maar altijd en steeds weer opnieuw om *waarheid* gaat als taalpraktijk. Discursieve praktijken draaien bij hem letterlijk om de waarheid spreken. Dat blijkt vooral uit zijn latere werk en colleges, zie speciaal zijn laatste colleges uitgegeven onder de titel *De moed tot waarheid*.

In *De orde van het spreken* formuleert Foucault de volgende hypothese: 'in elke samenleving wordt de productie van discours ... gecontroleerd ... georganiseerd ... door een aantal procedures die als rol hebben om de machten en gevaren ervan te bezweren.' Hij noemt een aantal externe (machts)procedures, zoals uitsluiting, verbod en censuur, om ten slotte 'gewaagd' te stellen dat de waar – vals oppositie de (interne) (machts)procedure van uitsluiting is die de discoursproductie organiseert. Hoewel het hier lijkt alsof Foucault in de lijn van Nietzsche waarheid tot macht reduceert, en die schijn versterkt in zijn boeken over de gevangenis en de seksualiteit, waar waarheidsprocedures (bekentenis, bevel, vonnis, examen en verzekering) gereduceerd lijken te worden tot onderdeel van disciplinerings- en biomacht, is mijns inziens het omgekeerde het geval geweest. Macht, bestuur (gouvernementaliteit), politiek, later zelfmacht en levenskunst, en in zijn vroege

“Toch is mijn vermetele vermoeden dat Foucault misschien wel het hart van de taalanalyse raakt.”

werken de wetenschappen, worden door Foucault juist *als* discourses geanalyseerd omdat zij praktijken zijn die de macht van de waarheid en van de waar-vals splitsing realiseren én in het geding brengen (*alèthurgie* is de term die hij daar later aan geeft). Zo kunnen zijn discoursanalyses gelezen worden als pragmatische bijdragen aan de materiële waar-vals logica's die ons gepraat en gedoe en speciaal het nadenken of onszelf organiseren, kritiseren en uit hun tent lokken.

NOTEN

1 Deze titel is in het Engels vertaald als *The Discourse on Language*, in het Nederlands als *De orde van het vertoog* en later als *De orde van het spreken* - Ik zal gewoon van discours spreken en als het nodig is als Nederlandse equivalenten gebruiken: het spreken of spreekpraktijk (Foucault zelf spreekt vaak van *discursieve praktijk*). De term 'vertoog' (= verhandeling of traktaat) raad ik in deze context af.